

Economic Changes in Hormuz During the Portuguese Period (912 AH to 996 AH)

Paniz Pashang*

Abstract

During the 8th and 9th centuries AH, the rulers of Hormuz benefited from the island's strategic position as a key transit hub and its trade with important commercial ports in the East. As a result of this commercial role, Hormuz held a dominant economic position in the region. However, with the Portuguese takeover of Hormuz in the 10th century AH, its economic status as the main trading center in the Persian Gulf underwent changes that remain ambiguous and complex for researchers. Following the Portuguese arrival, Hormuz's trade experienced quantitative growth. At the same time, the livelihood of traditional merchants weakened, and the local economy of Hormuz declined, as evidenced by available records and sources. This study, using a descriptive-analytical method and drawing on library research and archival documents, aims to clarify why, despite the increase in Hormuz's commercial revenue during these years, there is talk of its economic decline under Portuguese rule. Examination of the records reveals that the growing revenues during this period were not invested in strengthening the economic and commercial infrastructure of Hormuz but instead primarily served the personal interests of the Portuguese commanders and officials.

Keywords: Persian Gulf, Hormuz, Portugal, regional economy, local economy, commerce, customs.

* MA, History, Persian Gulf Studies, University of Tehran, Tehran, Iran, pg.paniz@gmail.com

Date received: 22/04/2025, Date of acceptance: 10/08/2025

Introduction

From the 14th century, the rulers of Hormuz, leveraging the island's strategic geographical position as a crossroads for East-West trade routes, sought to establish a dominant economic and commercial position in the Persian Gulf region. Despite facing significant challenges due to limited basic resources such as water, food, and essential goods, Hormuz transformed into a regional trade hub through active commerce and the astute policy-making of its rulers. Following the defeat of the rulers of Kish in the 14th century and the annexation of Kish to Hormuz, the rulers of Hormuz succeeded in monopolizing trade and power in the Persian Gulf region. Furthermore, by paying tribute to the local rulers and the newly enthroned Safavid king, the rulers of Hormuz maintained their independence in regional trade and preserved their exclusive role in Gulf commerce.

With the arrival of the Portuguese in the Persian Gulf in the late 16th century, Hormuz's economic conditions underwent significant changes. The Portuguese strengthened their commercial and economic role and implemented mercantilist policies in the region. These policies included direct interventions by Portugal and the Iberian Union of Spain and Portugal (from 1608 to 1630, during which Spain and Portugal were politically and economically united, and Portugal's mercantilist policies were influenced by Spain), the establishment of targeted customs policies, and support for the expansion of colonies. The Portuguese, aiming to secure substantial profits, pursued economic dominance and control over the Persian Gulf trade, which led to important economic and political challenges for the local rulers of Hormuz. Examining the economic changes of this period, particularly in terms of the weakening of local structures and the intervention of extra-regional powers, is essential for understanding Hormuz's position in regional trade. In this context, this study seeks to answer the following questions: Why, despite the quantitative increase in Hormuz's trade revenues during the Portuguese domination (1506–1587), is there often mention of Hormuz's economic decline in historical sources? How were trade revenues spent, and which group gained the most profit? What were the effects of Portuguese control on the livelihoods of traditional merchants and the economic structure of Hormuz?

Materials and Methods

This study, employing a descriptive-analytical method and utilizing library research and archival document analysis from Portugal, Oman, and Iran, examines the

economic changes in Hormuz during the period of Portuguese domination (1506–1587). Data analysis has been conducted by converting various currencies into the Ashrafi as a common unit of account, enabling a comparison of Hormuz's revenues and customs duties over different time periods. Given the limitations of access to documents and linguistic changes, efforts have been made to extract and analyze all relevant and significant documents to the extent possible. The research approach combines the examination of quantitative revenue data with a qualitative analysis of the role of local and Portuguese actors in shaping the regional economy of Hormuz.

Discussion and Results

Historical documents and records show that despite the quantitative increase in Hormuz's customs and trade revenues following the arrival of the Portuguese, these revenues were, instead of being invested in the development of economic infrastructure or improving the livelihoods of local merchants, largely seized by Portuguese commanders and officials. The Portuguese, by granting themselves customs exemptions and gradually monopolizing regional trade, marginalized local merchants and, through numerous contracts, turned the rulers of Hormuz into their political and economic puppets. This situation led to a reduction in the influence and economic power of the rulers of Hormuz and diminished their independence in determining trade policies. In reality, the Portuguese did not enter the trade arena as equal business partners, but rather as a dominant and monopolistic power, gradually eliminating native merchants and directing the profits from flourishing trade primarily in favor of Portuguese officials and commanders. This process progressed to the point where Portuguese commanders took control of all customs duties, prioritizing their personal financial interests even above those of their own country. Therefore, although foreign trade revenues increased, the local economy of Hormuz declined. Meanwhile, the resistance of the rulers of Hormuz and their efforts to preserve their autonomy form part of the political-economic history of the region, but ultimately, they could not exert a significant influence on the overall course of Portuguese domination.

Conclusion

An examination of Portuguese documents and sources reveals that, with the arrival of the Portuguese in Hormuz, despite a noticeable increase in trade volume and overall revenues, the local economy and the livelihoods of native merchants

gradually weakened. In the early decades of Portuguese presence, the ruler of Hormuz was forced to pay heavy tributes, and later, was deprived of customs revenues. Given these circumstances, it can be said that although quantitative trade indicators increased during the Portuguese occupation of Hormuz, the lack of development-oriented policies and disregard for local economic and social infrastructure prevented the growth of trade in Hormuz from resulting in an improvement in public welfare or the sustainability of the local economy. Nevertheless, the key role of Hormuz in the regional trade network of the Persian Gulf should not be overlooked. Evidence shows that, despite the political and economic pressures resulting from Portuguese dominance, the island continued to play a significant role in regional trade until the arrival of Shah Abbas I's forces. This study aims to provide a clearer understanding of the consequences of Portuguese control on the economic structure of Hormuz by utilizing Portuguese documents and historical sources, and by distinguishing between the growth of regional trade and the decline of the local economy.

Bibliography

- As Gavetas da TORRE DO TOMBO*. 1965. V.5. Lisboa: Centro de Estudos Historicos Ultramarinos.
- Barborsa, Duarte. n.d. *A Description of the Costs of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century*. Translated from an early Spanish Manuscript in the Barcelona Library with notes and preface by the Hon. Henry E.J Stanley. London: The Hakluyt Society.
- Bayati, Hadi, and Ahmad Borjloo. 2002. "The Role of Silk Trade in Iran-Ottoman Relations in the Safavid Period." *Socio Economic History Studies* 11, no. 2 (Autumn and Winter): 95-118. [In Persian]
- Cartas de Affonso de Albuquerque: Seguidas de Documentos que as Elucidam*. n.d. Sob s Direccao de Raymundo Antonio de Bulhao Pato. V.I. Lisboa: Academia Real das.
- Correa, Gaspar, *Lendas da India* (1864). 2010. V.4. Lisboa: Academia Real das Sciencias Couto, Dejanirah, *Hormuz under the Portuguese protectorate: some notes on the Maritime Economic Nets to India (Early 16th Century)*. Edited by Ralph Kauz, Harraswitz Verlag, Weisbade.
- Dacumentos Arabicos: Para Historia Portugueaza, Copiados das Originaes da Torre de Tombo*. n.d. Por FR. Joao de Sousa. Lisboa: Academia Real DasSciencias.
- Documents of Iran-Portugal Historical Relations: 1500 to 1758*. 2003. Translated and compiled by Mehdi Aghamohammad Zanjani. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Printing and Publishing Center. [In Persian]
- Faria y Sovsa, Manvel, *A Asia Portuguesa*. 1703. Lisboa: Bernardo da Costa.

39 Abstract

- Garcia, Jose Manuel. 2002. *Persian Gulf in the 16th-17th Centuries*. Tehran: House of the Foreign Ministry.
- Ghaem-Maghami, Jahangir. n.d. "Persian, Arabic, and Turkish Documents in the National Archive of Portugal on Hormuz and the Persian Gulf." In *Military History and Archive Journal No. 20, General Staff of the Islamic Republic of Iran Army*. Tehran: Islamic Republic of Iran Army Printing House. [In Persian]
- Ghaem-Maghami, Jahangir. n.d. *Persian, Arabic, and Turkish Documents in the National Archive of Portugal on Hormuz and the Persian Gulf* (1975). Tehran: n.p. [In Persian]
- Salman, Mohammad Hameed, *Aspects of Portuguese Rule in [Persian] Gulf: 1521-1622, Summary of Thesis Submitted for PHD in History*. 2004. The University of Hull Sciencias.
- HOBSON-JOBSON. 1903. by Col. Henry Yule and A.C. Bunell, New Edition edited by William Crooke. London: n.p.
- Jean Aubin. 1973. *Le royaume d' Ormuz au debut du XVI Siecle* in *Mare Luso-indicum*. V. II. Paris.
- Portugal in the Sea of Oman, Religion and Politics: Research on Documents*. 2015. Corpus 1, Parte 2. V.1-3. Edited by Abdulrahman Al-Salimi and Michael Jansen. Zurich. New York: Georg Olms Verlag.
- Revisiting Hormuz: Portuguese Interactions in Persian Gulf Region in the Early Modern Period*. 2008. Edited by Dejanirah Couto and Rui Manuel Loureiro, Harrassowitz Verlag, Weisbaden.
- Smith, Ronald B. 2007. *The First Portuguese Envoys to the Court of Shah Ismail Safavi*. Translated by Hassan Zangeneh. Tehran: Behdid. [In Persian]
- The Commentaries of The Great Afonso Dalboquerque: Second Viceroy of India*. 1875. Translated from Portugues Edition of 1774. V.1. by Walter de Gray Birch. F.R.S.L. London: Hakluyt Society.
- The History of the Persian Gulf: From Ancient Times to the Present*. 2014. Edited by Lawrence G. Potter, translated by Mohammad Aghajeri. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Three Travelogues: Rabi Benjamin of Tabriz, Antonio Tenreiro, Miguel Membré (From the Time of Sultan Sanjar to the Early Safavid Period)*. 2018. Translated by Hassan Javadi and Willem Floor. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian]
- Tom Pires. 1944. *The Suma Oriental of Tom Pires and The Book of Francisco Rodrigues*. V.1. edited by Armando Cortesao. London: The Hakluyt Society.
- Vosoughi, Mohammad Bagher. *The Causes and Factors of the Relocation of Commercial Centers in the Persian Gulf* (2010). Tehran: Institute for Islamic History Research. [In Persian]
- Vosoughi, Mohammad Bagher. *The History of the Persian Gulf and Neighboring Countries* (2011). Tehran: Samt Publications. [In Persian]
- Vosoughi, Mohammad Bagher. *The Portuguese in the Persian Gulf* (2011). Tehran: Ministry of Foreign Affairs Printing and Publishing Center. [In Persian]

تغییرات اقتصادی هرموز در دوره پرتغالی‌ها (۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق)

پانیز پشنگ*

چکیده

امرای هرموز در طول قرون ۸ و ۹ ه.ق از موقعیت ممتاز گذرگاهی جزیره و دادوستد با بنادر مهم تجاری در شرق، استفاده کردند و هرموز به واسطه ایفای این نقش تجاری، از جایگاه برتر اقتصادی در منطقه برخوردار شد. با تسلط پرتغالی‌ها بر هرموز از قرن ۱۰ ه.ق، جایگاه اقتصادی هرموز؛ به عنوان کانون اصلی تجارت در خلیج فارس، دستخوش تغییراتی شد که برای پژوهشگران مبهم و پیچیده است. با ورود پرتغالی‌ها، اقتصاد هرموز به اقتصاد جهانی متصل شد و همین امر باعث رشد کمی تجارت هرموز در منطقه گردید. در عین حال تضعیف معیشت تجار سنتی و افول اقتصاد محلی هرموز در مدارک و منابع موجود مشاهده می‌شود. پژوهش حاضر با هدف عمده مطالعه اقتصاد هرموز از سال ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق و با استفاده از روش جستجوی کتابخانه‌ای و بررسی مدارک آرشیوی، سعی دارد روشن کند که به چه دلیل باوجود افزایش درآمد تجاری هرموز در این سال‌ها، از افول اقتصادی هرموز در طول تسلط پرتغالیان صحبت شده است. بررسی مدارک نشان می‌دهد که درآمدهای روبه فزونی در این سال‌ها، در جهت تقویت زیرساخت‌های اقتصادی و تجاری هرموز هزینه نشده و بیش از همه منافع شخصی فرماندهان و کارگزاران پرتغالی را تأمین کرده است.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، هرموز، پرتغال، اقتصاد منطقه‌ای، اقتصاد محلی، تجارت، گمرک.

۱. مقدمه

امرای هرموز از سده ۸ هـ.ق در صدد رسیدن به جایگاه برتر تجارت در منطقه بودند و از سده ۹ هـ.ق هرموز، کانون تجارت در خلیج فارس شد. امیر هرموز با سیاست‌گذاری‌هایی که در زمینه تجارت فعال در این منطقه دنبال می‌کرد، نقش بسزایی در شکل‌گیری جایگاه اقتصادی هرموز داشت. هرموز همواره با کمبود منابع اولیه اعم از خوراک، آب و بسیاری از کالاهای ضروری روبه‌رو بود. با این حال از طریق دادوستد فعال، تبدیل به مکانی شده بود که در منابع تاریخی و نوشته‌های بر جای مانده، همواره از رونق و شکوفایی ویژه آن سخن به میان آمده است.

امرای هرموز که رقابت دیرینه‌ای با حکام محلی و بویژه حاکمان محلی کیش داشتند، موفق شدند قدرت خود را از سده ۸ هـ.ق بر سایر رقبا ثابت کنند. با شکست امرای کیش در این سده، کیش از عرصه رقابت با هرموز خارج شد و پس از آن به هرموز ضمیمه گشت؛ تاریخنگار محلی این دوره؛ نیمدهی گزارش این شکست و پیروزی هرموز بر رقبای محلی را به خوبی بیان کرده است. با سقوط خاندان ملک اسلام طیبی در کیش، امیر هرموز یکه‌تاز تجارت و قدرت در خلیج فارس و سواحل عرب نشین شد. بنابراین در آستانه ورود پرتغالی‌ها به خلیج فارس، امیر هرموز مهم‌ترین قدرت مورد توجه پرتغالی‌ها برای غلبه و برقراری سیاست اقتصاد مرکانتیلیستی بود.

با ورود پرتغالی‌ها به خلیج فارس و با تسلط آنان بر هرموز، امیر هرموز با چالشی جدی روبه‌رو شد. پرتغالی‌ها در ابتدا، بیش از آنکه بر انگیزه‌های مذهبی و سیاسی خود تأکید کنند، نقش تجاری و فعالیت اقتصادی خود در این منطقه را پر رنگ جلوه دادند. در حقیقت می‌توان تمام ابعاد مکتب مرکانتیلیستی پرتغال، و اسپانیای مسلط بر پرتغال (۹۸۷ هـ.ق - ۱۰۴۹ هـ.ق) را در خلیج فارس و بطور خاص هرموز این دوره مشاهده کرد. ارزش بی‌حدّ طلا و نقره نزد سوداگران پرتغالی، توجه به حکومت ملی و گسترش مستعمرات، برقراری سیاست‌های گمرکی برای از میان برداشتن عوارض گمرکی، تجارت آزاد، مداخله مستقیم حکومت و دولت مرکزی پرتغال و پس از آن اسپانیا-پرتغال در هرموز، تبلیغات دینی و سیاست‌های افزایش جمعیت پرتغالی‌ها در خلیج فارس، همگی نمایانگر مکتب اقتصادی مرکانتیلیستی بود که از سوی پرتغالی‌ها و پرتغال تحت سلطه اسپانیا در مناطق تحت سلطه‌شان اجرا می‌شد.

امرای هرموز در طول بیش از یک سده حضور پرتغالی‌ها در خلیج فارس، با چالش‌های اقتصادی و تجاری مهمی امور هرموز روبه‌رو شدند. از یک سو برخی از داده‌های موجود در اسناد و مدارک برجای‌مانده، رشد کمی درآمد هرموز در زمان ورود پرتغالی‌ها را نشان می‌دهد، و از سوی دیگر بعضی منابع بر افول اقتصادی هرموز و کاهش درآمد امرای آن، از زمان ورود پرتغالی به خلیج فارس و پس از آن، صحبت کرده‌اند. پژوهش حاضر، در صدد یافتن پاسخی برای این تناقض است.

در میان پژوهش‌های فارسی، تاکنون به مسأله تغییرات اقتصادی هرموز از منظر اسناد و مدارک پرتغالی، به طور خاص پرداخته نشده است. چندی از پژوهشگران اروپایی به برخی مسائل اقتصادی هرموز در این ادوار پرداخته‌اند، اما تاکنون پژوهشگران پرتغالی بوده‌اند که تصویر غالب در مورد اقتصاد هرموز در سده‌های حضور پرتغالی‌ها در خلیج فارس را ارائه داده‌اند. در منابع پرتغالی می‌توانیم شمایی از رشد و افول هم‌زمان اقتصادی در هرموز را ببینیم و داده‌هایی برای تحلیل داشته باشیم.

باتوجه به آنکه برخی داده‌های موجود در پژوهش‌های گذشته، با آنچه در پژوهش حاضر حاصل شده است مطابقت ندارد، مقابله این داده‌ها جهت نزدیک‌شدن به درآمد و اقتصاد هرموز در این سده ضروری می‌نمود. به‌علاوه در اغلب پژوهش‌های موجود، اعداد و ارقام درآمد‌های هرموز طبق واحدهای پولی گوناگونی ارائه شده و پژوهشگران از یک واحد پولی خاص تبعیت نکرده‌اند. این مسأله منجر به دشواری قیاس درآمد‌های هرموز در سال‌های مختلف شده است. در این راستا پژوهش حاضر می‌کوشد با معادل‌سازی لازم، درآمد هرموز و گمرکات آن را به طور خاص با واحد پول اشرفی به تصویر بکشد. همچنین پژوهش حاضر باتکیه بر اسناد و مدارک آرشیوهای پرتغال و جست‌وجو در منابع کتابخانه‌ای به مسأله افول یا رونق اقتصادی هرموز از زمان ورود پرتغالی‌ها به خلیج فارس تا روی کار آمدن شاه‌عباس اول خواهد پرداخت.

باتوجه به اینکه پژوهش‌های اروپایی، نگاه محلی و منطقه‌ای ندارند، پژوهش حاضر افول و یا رونق اقتصادی هرموز را با در نظر گرفتن نقش پرتغالی‌های مقیم منطقه، از منظر محلی و منطقه‌ای دنبال می‌کند. اینکه اقتصاد هرموز در این دوره، تحت تأثیر کنشگران جدیدالورود ضعف یا رشد داشته، مهم‌ترین مسأله در پژوهش حاضر است. در این راستا بررسی عملکرد امرای هرموز در مقابل اقدامات پرتغالی‌ها اهمیت بسیار دارد؛ زیرا می‌توان گفت امرای هرموز تا پیش از روی کار آمدن حکومت صفویه، نوعی حکومت خودمختار محلی

تشکیل داده بودند. آنان تنها با پرداخت خراج و خراج به پادشاهان صفوی و برخی حکام نیرومند محلی، به تجارت آزاد می‌پرداختند و سیاست تجارت دریایی منطقه خلیج فارس را خود تعیین می‌کردند. به همین سبب، برای رسیدن به پاسخ پرسش‌های اصلی این پژوهش، به نقش این امیران مقابل پرتغالی‌ها در زمینه اقتصاد محلی و منطقه‌ای هرموز نیز تأکید می‌شود.

در پژوهش پیش رو تلاش شده است با شیوه جستجوی کتابخانه‌ای و تحقیق در مدارک و منابع موجود آرشیوهای ایران، پرتغال، اسپانیا و عمان به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شود. بسیاری از اسناد مورد نیاز پژوهش حاضر در کتاب‌های پرتغالی، انگلیسی، عربی و تعدادی نیز در کتاب‌های فارسی بطور خلاصه یا کامل جمع‌آوری شده‌اند. در پژوهش حاضر سعی شده است با وجود دشواری‌های دسترسی به برخی اسناد خارجی و تغییرات گسترده زبان پرتغالی در اسناد پرتغال و اسپانیا، در حد امکان تفحص در اسناد ضروری از قلم نیفتد.

۲. ورود پرتغالی‌ها و تأثیر اولیه آن بر اقتصاد هرموز

۱.۲ عقد قرارداد صلح با هرموز و تعیین خراج

پرتغالی‌ها ابتدای قرن دهم هجری، به فرماندهی آفونسو د آلبوکرک وارد خلیج فارس شدند و طی مدتی کوتاه، شهرهای تحت تسلط امیر هرموز از جمله صحار، خورفکان، قوریات، قلعات و مسقط را به تصرف درآورده و به صلح یا جنگ خراج‌گزار خود کردند (وثنوقی، ۱۳۹۰ ب: ۱۸۱-۱۸۶). پس از آن، در راستای اهداف عمده خود در این سواحل، حملات خسارت‌باری به هرموز ترتیب دادند. تصرف جزیره و در اختیار گرفتن تجارت منطقه‌ای خلیج فارس با اقیانوس هند هدف عمده پرتغالی‌ها بود؛ بنابراین پرتغالی‌ها جهت تحقق هدف خود وارد جزیره شده و با راه‌انداختن کشتار و خونریزی، امیر هرموز را مجبور به پذیرش قرارداد صلح کردند (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۲۷؛ Gray Brich, 1875: 1/125)؛ طبق این قرارداد که به تاریخ دهم اکتبر ۱۵۰۷ م. ۹۱۳ هـ.ق، به امضای آفونسو د آلبوکرک و وزیر هرموز خواجه عطا رسید، پرتغالی‌ها حاکمیت بر هرموز را برای خود به رسمیت شناخته و امیر هرموز را خراج‌گزار پادشاه خود معرفی کردند. این مسأله در نامه‌های باقی‌مانده از آلبوکرک نیز مندرج است؛ از جمله در نامه‌ای که در اکتبر همان سال از هرموز برای نایب‌السلطنه پرتغالی هند، فرانسیسکو د آلمیدا نوشت و ضمن گزارش عملکرد خویش

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانیزد پشنگ) ۴۵

مبنی بر حمله به شهرهای قوریات و صحار و مسقط و خورفکان، به تصرف هرموز و برقراری مبلغ ۱۵ هزار اشرفی خراج سالیانه برای امیر هرموز اشاره کرد. (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۲۸؛ وثوقی، ۱۳۹۰ الف: ۵۲۰-۵۲۱؛ Barborsa: 46). امیر هرموز نیز نقش مهم نایب‌السلطنه هند را به خوبی درک کرده بود. نایب‌السلطنه پرتغالی هند، اداره مستعمرات پرتغال در هند را بر عهده داشت و نقش بسیار مهمی پس از پادشاه دور از مستعمرات بود در حکمرانی ایفا می‌کرد. امیر هرموز بار دیگر در نامه‌ای که چندین ماه بعد، در ششم فوریه ۱۵۰۸ م/۹۱۳ ق، در دریا و خطاب به آلمیدا نوشت، ضمن اشاره به مبلغ ۱۵ هزار اشرفی طلا برای خراج سالیانه افزود:

«اطمینان دارم که او همیشه این خراج را پرداخت خواهد کرد» (Bulhao Pato: 1/16-17)

نخستین قرارداد پرتغالی‌ها با هرموز که اقتصاد این جزیره را مستقیماً تحت‌تأثیر خود قرار داد، حاوی مندرجات چندی است که بندهای اقتصادی آن عبارت بود از: ۱- خراج‌گزاری امیر هرموز و پرداخت ۱۵ هزار اشرفی سالیانه به پادشاه پرتغال (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۸۲) ۲- معافیت خراجی و گمرکی تمامی کالاهای پرتغالی (همان جا) ۳- اجازه ساخت یک قلعه و مؤسسه تجاری در هرموز (وثوقی، ۱۳۹۰ الف: ۵۲۰-۵۲۱) (Barborsa: 46)

هرموز که در این عصر بندر اصلی تبادل تولیدات ایالت فارس و خلیج‌فارس در اقیانوس هند به شمار می‌رفت، با عقد این قرارداد در موقعیت جدیدی قرار گرفت. علاوه بر خراج مقررشده برای امیر هرموز، معافیت خراجی و گمرکی پرتغالی‌ها در دادوستد منطقه نیز بسیار حائز اهمیت بود؛ پرتغالی‌ها با استفاده از این امتیاز می‌توانستند آزادانه در مهم‌ترین بندر حمل و نقل واسطه‌ای منطقه به تجارت بپردازند. تجارت و حضور در مهم‌ترین بنادر هند از یک‌سو و برخورداری از معافیت خراجی در هرموز از سوی دیگر؛ به آنها این امکان را می‌داد که بر دامنه قدرت اقتصادی و تجاری خود بیفزایند و تجارت خلیج‌فارس را به دست بگیرند. در مقابل امیر هرموز که تا پیش از آن با استفاده از موقعیت مناسب گذرگاهی جزیره، شرایط جابه‌جایی کالا را فراهم آورده بود، با کاهش درآمدهای گمرکی مواجه شد.

تجارت هرموز و بنادر هند به‌عنوان بزرگ‌ترین مراکز تجاری و شرکای اقتصادی آن عصر پس از تصرف هرموز و باتوجه‌به استقرار پرتغالی‌ها در مهم‌ترین بنادر تجاری هند، تحت‌الشعاع عملکرد فرماندهان پرتغالی حاضر در منطقه قرار گرفت. فرماندهان پرتغالی با

استفاده از تأسیس مؤسسه تجاری در هرموز و بنادر آن، تجارت را به دست گرفتند؛ تجارتی فعال که می‌توان بادقت در فراوانی رواج سکه‌های هرموز در بنادر و شهرهای هند، میزان ارزش و اهمیت آن را به‌روشنی مشاهده کرد. فرماندهان پرتغالی این تجارت را دستخوش تغییراتی کردند.

۲.۲ مهم‌ترین مبادلات تجاری در هرموز و ورود پرتغالیان به این تجارت

از مهم‌ترین و پرسودترین تجارت‌های هرموز و سواحل تحت تسلط آن با بنادر هند، تجارت اسب بود و پرتغالی‌ها به‌محض ورود به این منطقه و با حضور در گوا، به این امر پی بردند. (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۶۰). هرموز از طریق شبکه تجاری گجرات، کالاهایش را علاوه بر دکن و مالابار، در مناطق دیگر نیز به فروش می‌رساند. بازارهای دکن و گجرات درجه اهمیت بالایی برای تجار هرموز داشتند. هرموز که تأمین‌کننده بخشی از کالاهای سوریه و مصر نیز شده بود، کالاهای موردنیاز این مناطق و به‌ویژه ادویه را از هند وارد می‌کرد و در عمل، واسطه اصلی تجارت این نواحی محسوب می‌شد (Aubin, 1973:2/166-167). تجارت هرموز شامل کالاهای متنوعی می‌شد. با این حال مهم‌ترین آنها، تجارت اسب‌های ایرانی و عربی بود. همچنین در هرموز دانه‌های مروارید، ادویه‌جات، ابریشم، زاج، برده و سکه‌های نقره‌ای با نام تانگه نیز از کالاهای مهم تجارتی بودند. (Cortesao, 1944:20). پرتغالیانی که در این عصر به هرموز وارد شده بودند، از ثروت مردم هرموز و تجارت پویای فوق‌الذکر گزارش می‌دادند. باربوسا در توصیف هرموز هم‌زمان با تصرف آن به دست آلبوکرک نوشته است:

شهر هرموز بسیار ثروتمند است و منابع غنی از همه چیز دارد، اما همه چیز بسیار گران‌قیمت است؛ بدین خاطر که از طریق دریا از شهرهای عربی و ایران می‌آید، چراکه در این جزیره هیچ چیز به جز نمک قابل استفاده نیست، آن‌ها آبی برای آشامیدن نداشتند و هر روز با قایق‌هایی آن را از خشکی یا سایر جزایر همسایه می‌آوردند. اما میدان‌های شهر مملو از انواعی از اجناس است. (Barborsa: 43-44)

با این وصف عقد قرارداد مذکور می‌توانست شرایط کم‌نظیر هرموز را به خطر اندازد. به‌علاوه پرتغالی‌ها با استفاده از مجوز ساخت مؤسسه تجاری در هرموز نیز موقعیتشان را در این جزیره تثبیت نموده و هرچه بیشتر فعالیت تجاری خود را در این منطقه بسط دادند. آنها با تأسیس چند دفتر تجاری و نظارت بر اداره گمرکات (برای نمونه نک: Al-Salimi,

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانیزد پشنگ) ۴۷

۹۵-۱/۹۴:۲۰۱۵) فعالیت‌های تجاری خود را هرچه بیشتر و سهل‌تر پیش بردند. باتوجه‌به وجود چنین دفاتری تحت نظارت و ادارهٔ مأموران پرتغالی و با بهره‌گیری از اسناد باقی‌مانده از این دفاتر، می‌توان شواهد و مطالب مهم و جالب‌توجهی را از اقتصاد هرموز در آن عصر مدنظر قرار داد. پیش از آن می‌بایست روشن شود که عملکرد اقتصادی پرتغالی‌ها بعد از تصرف هرموز به چه صورت بوده است.

۳. عملکرد اقتصادی پرتغالی‌ها پس از تصرف نهایی هرموز

۱.۳ انتصاب مأموران جدید در هرموز

پس از تصرف هرموز و به‌ویژه پس از درگذشت آلبوکرک که با فاصلهٔ اندکی بعد از تصرف هرموز اتفاق افتاد، شرایط اقتصادی این جزیره دگرگون شد. فرماندهان جایگزین آلبوکرک، یکی پس از دیگری بر میزان خراج پیشین افزودند. افزایش خراج‌ها در هرموز و شهرهای تحت سلطه‌اش، مشکلات اقتصادی و به‌تبع آن نارضایتی و شورش مردم جزیره و این شهرها را به دنبال داشت (درمورد این شورش‌ها نک: وثوقی، ۱۳۹۰ الف: ۱۳۷). شرایط اقتصادی هرموز در این دوران بیش از هر چیز تحت‌الشعاع فعالیت‌های اقتصادی و تجاری فرماندهان و مأموران پرتغالی حاضر در منطقه قرار داشت. این افراد با تثبیت قدرت و حضور خود، فعالیت‌های تجارتی منطقه را تحت نظارت مستقیم و دخالت کامل خود قرار دادند. این فرماندهان باهدف سودجویی شخصی، قوانین بازی تجارت در منطقه را دگرگون ساخته و به بازیگران اصلی تجارت دریایی این منطقه مبدل گشتند.

چندی پیش از فوت پادشاه دن مانوئل اول که مهم‌ترین پشتیبان اقدامات فرمانده خویش، آفونسو د آلبوکرک در سواحل خلیج فارس و عمان محسوب می‌گشت، یکی از مهم‌ترین تغییرات در روند سیاست‌های تجاری مأمورین پرتغالی در هرموز اعمال شد. طبق فرمان پادشاه پرتغال، در دوره‌ای که دیوگو لوپس د سِکیرا (Digo Lopes de Sequeira) نایب‌السلطنه هند بود، عایدات گمرکی هرموز نیز از دست امیر آن خارج شده و به پادشاه پرتغال واگذار شد (جوادی، ۱۳۹۷: ۳۳۵-۳۳۶). دن مانوئل اول، از زمانی که آفونسو د آلبوکرک موفق به تصرف هرموز شده بود، از خراج دریافتی رضایت لازم را نداشت و درصدد بود مبالغ بیشتری نصیب خویش کند؛ بنابراین پس از درگذشت آفونسو د آلبوکرک و با دستور پادشاه، مأموران پرتغالی، گمرک هرموز را در دست گرفتند که البته این اقدام نارضایتی اهالی را به دنبال آورد (اسمیت، ۱۳۸۶: ۸۴).

حضور پرتغالی‌ها در هرموز به سرعت اقتصاد جزیره را درگیر شرایط نابسامانی کرد که منجر به نارضایتی امیر هرموز شد. تورانشاه، امیر وقت هرموز، در نامه‌ای که به سال ۹۲۲هـ.ق/۱۵۱۶م، به دن مانوئل اول نگاشت، ضمن اشاره به علل نارضایتی خود، برخی خواسته‌هایش را نیز بدین ترتیب مطرح کرد^۱: -عمال و کاپیتان‌های پرتغالی که در تمام امور دست دارند، باید به آبادانی منطقه و اوضاع هرموز توجه کنند. ۲- به جز بندر گوا (که تحت سلطه پرتغالی‌ها بود) از سایر بنادر محصولی نمی‌آید و درآمد تجارت کاسته شده و در نتیجه دخل و خرج هرموز به مشکل خورده است. ۳- مدت مأموریت کاپیتان‌ها و عمال پرتغالی در هرموز یک سال است و هیچ‌یک اقامت طولانی مدت ندارند و مخارج اقامت آنان نیز بسیار بالاست. (قائم‌مقامی، ۱۳۵۴: ۲ / سند ۷):

تورانشاه در این نامه همچنین به شرایط تجاری نامساعد هرموز پس از تصرف نهایی آن اشاره، و ناخشنودی خود از افزایش خراج را ابراز کرده است. به نظر می‌رسد، آنتونیو د سالدانیا (Antonio de Saldanha) خراج مقرر هرموز را بدون توجه به نارضایتی تورانشاه و بدون در نظر گرفتن ناتوانی وی در پرداخت آن، ۲۵ هزار اشرفی افزایش داده بود (همانجا). وی که پیش از این نیز پادشاه پرتغال را در جریان مشکلات مالی خود قرار داده بود، پیش از هر اقدامی، خواهان کاهش خراج هرموز از دن مانوئل اول شد (Sousa: 59-61).^۱ به علاوه تورانشاه در همین نامه، خشنودی خود را از عملکرد پرو د آلبوکرک^۲ در هرموز ابراز نمود و علت را در آشنایی وی با مسائل جزیره عنوان کرد. او خواستار استقرار مجدد پرو د آلبوکرک در جزیره شد؛ چرا که مأموران جدید پرتغالی با ناآگاهی از شرایط هرموز موقعیت را برای امیر هرموز دشوار کرده بودند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۴: ۲ / سند ۷).

ذکر این نکته ضروری است که مطابق فرمان پادشاه پرتغال حضور فرماندهان پرتغالی در منطقه اغلب بین یک تا سه سال بود تا از این طریق، مسیر خودسری آنان مسدود بماند. گرچه این راهکار، از منظر سیاسی برای پادشاهی پرتغال کارساز بود، اما نتیجه‌ای جز این نداشت که این فرماندهان از بازه زمانی کوتاه حضور خود در هرموز نهایت بهره اقتصادی را ببرند و توجه چندانی به دیگر وظایف خود نشان ندهند (Couto, 2008: 181). در نتیجه به جای مصلحت اقتصاد هرموز و حتی پادشاه پرتغال، منافع شخصی افراد متصب بود که خط‌مشی پرتغالیان حاضر در منطقه را تعیین می‌کرد.

در مجموع، پرتغالی‌ها به دنبال ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی برای هرموز نبوده و کسب منافع تجاری شخصی را مدنظر داشتند؛ بنابراین حتی در صورت رونق تجارت

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانزده پشنگ) ۴۹

هرموز و افزایش درآمدها، امرا و وزرای هرموز از شرایط ناراضی بودند و آثار نارضایتی در نوشته‌های برجای‌مانده از آنان مشهود است. دلیل این نارضایتی‌ها هم این بود که بیشترین پول به‌دست‌آمده از این تجارت، به جیب فرماندهان پرتغالی وارد می‌شد و کمکی به امور اقتصاد داخلی هرموز نمی‌کرد. در ادامه به این مطلب بیشتر اشاره خواهد شد.

پادشاه دون مانوئل اول، پیش از درگذشت، منصب نایب‌السلطنه هند را به دن دوآرتیه د منرس (D. Duarte de Meneses) سپرد و خود در سال ۹۲۸ ه.ق/۱۵۲۲م از دنیا رفت (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۷۹). هنگامی که دوآرتیه د منرس به حکمرانی رسید، خبر شورش در هرموز را دریافت کرد که در پی طمع و زیاده‌خواهی مأموران پرتغالی در منطقه به وجود آمده بود (وثوقی، ۱۳۹۰ الف: ۵۴۲-۵۴۳). پرتغالی‌ها نیروهای کمکی به هرموز فرستادند و سعی کردند شورش را سرکوب کرده و در این راه موفق شدند. از آنجاکه بنا بر شواهد موجود، تورانشاه برای فرونشاندن این شورش تلاشی به کار نبست، پرتغالی‌ها عملکرد او را خیانت به خود دانسته، حکمرانی هرموز را از وی گرفتند و محمدشاه را بر جای او نشاندند (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۸۳). پس از آن، دون لوئیز د منرس برای سامان‌دادن به شرایط موجود، با امیر جدید قراردادی دیگر بست (وثوقی، ۱۳۹۰ الف: ۵۴۴-۵۴۵) که شرایط را برای امیر هرموز دشوارتر می‌کرد.

۲.۳ قرارداد دوم صلح با هرموز و افزایش خراج‌ها

قرارداد دوم که در سال ۹۲۹ ه.ق / ۱۵۲۳م میان محمدشاه و دون ژوائو سوم منعقد گشت، به بهانه خیانت امیر پیشین، افزایش چندبرابری خراج هرموز را در پی داشت. طبق قرارداد جدید حکومت هرموز به پرتغال تعلق داشت و اگر امیر هرموز آن را مطالبه می‌کرد، باید سالانه ۶۰ هزار اشرفی به‌عنوان خراج به پرتغال می‌پرداخت. از این مقطع به بعد، امیر هرموز به نیابت از پادشاه پرتغال در مقام حکمران هرموز و سرزمین‌های وابسته به آن قرار داشت (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۸۲-۱۸۳) و تنها در صورتی می‌توانست در مقام خود باقی بماند که علاوه بر ۲۵ هزار اشرفی، ۳۵ هزار اشرفی دیگر نیز بپردازد. (Faria y Sovsa, 1703: 1/ 221). به‌علاوه وی ملزم بود تمام مسیحیانی را که در نقاط مختلف هرموز مسلمان شده بودند، به فرمانده پرتغالی تحویل دهد. همچنین حق حمل سلاح از مسلمانان و سایر ادیان غیر مسیحی سلب شد و مقرر گشت که از این پس حقوق گمرکی هرموز تمام و کمال در اختیار پرتغالی‌ها باشد (همان: ۱۸۲).

بندهای مالی این قرارداد مستقیماً اقتصاد و تجارت هرموز را نشانه گرفته و موجبات ضعف امیر هرموز را فراهم می‌آورد. خراج تعیین شده برای هرموز به هیچ عنوان منطقی به نظر نمی‌رسید، چراکه حتی آن هنگام که خراج مقرر ۲۵ هزار اشرفی بود امیر هرموز خود را قادر به پرداخت این خراج نمی‌دید (و ثوقی، ۱۳۹۰ الف: ۵۴۶). پیشتر نیز در دوره فرماندهی آلبوکرک و قبل از آنکه پرتغالی‌ها هرموز را تحت کنترل خود درآورند نیز فرانسیسکو د آلمیدا، هرموز را در پرداخت خراج سنگین ناتوان می‌دید. درباره درآمدهای هرموز و سقف توان امیر هرموز در پرداخت خراج به طور اخص صحبت خواهد شد. اما در مورد این قرارداد باید گفت حتی سایر بندهای آن بر اقتصاد هرموز تأثیر غیرمستقیم داشت. برای مثال قانون منع حمل اسلحه، قانونی تبعیض‌آمیز بود که بازرگانان مسیحی و تجار غیرمسیحی را در شرایطی نابرابر قرار می‌داد. اگر منع حمل اسلحه در جزیره متوجه تمام غیرنظامیان در جزیره بود، شاید می‌شد این اقدام پرتغالی‌ها را در راستای ایجاد فضای آزاد و امن برای تجار منطقه تلقی کرد، اما مستثنی نمودن بخشی از افراد (مسیحیان)، بازرگانان فعال در این منطقه را حداقل با مشکل ناامنی روانی برای دادوستد در هرموز مواجه می‌کرد و چه‌بسا سبب می‌شد به فکر تردد از مسیری غیر از مسیر مرسوم خود باشند. همچنین تجار مناطق دیگر ممکن بود ترجیح دهند هرموز را برای دادوستد برگزینند.

واگذاری حقوق گمرکات هرموز به پرتغالی‌ها به موجب قرارداد جدید، امیر هرموز را بیش‌ازپیش با کاهش درآمد مواجه کرد. تا پیش از آن وزیر هرموز مسئولیت گمرک را بر عهده داشت و درآمدهای گمرکی جزیره خارج از اختیار مأموران پرتغالی بود (قائم‌مقامی، ۱۳۵۴: ۲/ سند شماره ۳۳)، اما در شرایط جدید، امیر هرموز که ناچار به پرداخت خراج سنگین به پادشاه پرتغال شده و از سوی دیگر همچنان خراج‌گزار امرای محلی تحت امر پادشاه صفوی بود، با از دست دادن عایدات گمرک هرموز، برای پرداخت این خراج‌ها تحت فشار مضاعف قرار می‌گرفت.

پیچیدگی سلسله‌مراتب گمرک‌خانه و چندگانه بودن خراج‌هایی که بر افراد، کالاها و معاملات مالی تحمیل می‌شد، سود تجارت و به‌ویژه سود هندی‌ها را تحت تأثیر قرار می‌داد (Couto, 2010: 48). در هرموز، امیر و خاندان سلطنتی، وزیر و طبقات بالای جامعه در تجارت مشارکت داشته و در برخی موارد در شاخه مشترکی از تجارت سهیم بودند. وزیر، ریاست گمرک را نیز بر عهده داشت و پادشاه او حق کمیسیون معاملات تجاری متعددی بود که انجام می‌گرفت. حق واردات محصولات هندی، شامل داروها و ادویه‌جات، میان

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانیزد پشنگ) ۵۱

بازرگانان و مسئولان حکومت تقسیم می‌شد و اینها بخشی از اختیارات شغلی آنان به شمار می‌رفت. حق کمیسیون معاملات نیز از جانب امیر هرموز یا وزیر او تعیین نمی‌شد، بلکه بازرگانان مختلف در این زمینه ایفای نقش می‌کردند و از این طریق، کارکنان گمرک که حقوق مشخصی نداشتند، امکان امرارمعاش می‌یافتند و جریان طبیعی و معمول بازرگانی در هرموز ادامه می‌یافت (Ibid: 49). در شرایط جدید، واگذاری عایدات گمرک هرموز به پرتغالی‌ها، همراه با افزایش چندبرابری خراج‌ها، منجر به بروز کاهش شدید منابع مالی برای امیر هرموز گشته و موجبات ضعف او را فراهم می‌آورد. درحقیقت امرای هرموز که با سیاست‌های خود توانسته بودند هرموز را به کانون تجارت در خلیج فارس و یکی از مهم‌ترین مناطق ورود و خروج کالا تبدیل نمایند، ازاین‌پس توان کافی برای تأثیر بر امور تجاری منطقه نداشتند و سرنوشت هرموز به تصمیمات و سیاست شخصی عمال پرتغالی گره‌خورده بود.

۴. هرموز در مقابل عملکرد اقتصادی پرتغالی‌ها

۱.۴ نارضایتی امرای هرموز از کاهش درآمدها و شکایت به پادشاه پرتغال

امرای هرموز یکی پس از دیگری با مشکلات اقتصادی متعدد مواجه شده و با عرض شکایات خود به پادشاه پرتغال سعی در هشدار درمورد جزیره‌ای داشتند که با نام او اداره می‌شد^۳ اما این اقدامات تأثیر چندانی بر تغییر رویه پرتغالی‌ها نداشت. با افزایش چندبرابری خراج‌ها، امیر هرموز نیز مراتب نارضایتی از وضعیت موجود را به پادشاه پرتغال ابراز داشت و ضمن تقاضای مکرر برای تخفیف در خراج (Sousa: 167-168)، در یکی از نامه‌های خود وضعیت هرموز را با شریک تجاری آن، یعنی هند، مقایسه کرد و در ادامه ابراز نارضایتی از کاپیتان‌ها و عمال پرتغالی افزود:

«ما شدیداً محتاجیم که جزئی از محصول سرزمین را بر ما تخفیف دهید. و همچنین به کاپتان توصیه کنید که مال و ثروت شما را حفاظت کنند، و سرزمین را آباد سازند...» (Ibid: 168)

امرای هرموز تمام دوران قدرت خود را در چنین شرایطی گذراندند و هر یک سعی کردند با توسل به پادشاه پرتغال اوضاع را بهبود بخشند. بااین‌حال هیچ‌یک موفق نشدند تغییری در شرایط موجود ایجاد کنند. کارگزاران پرتغالی حتی در انتخاب وزیر امیر نیز

دخالت می کردند و با انتصاب افراد نزدیک به خود، شرایط را پیچیده تر می کردند. یکی از امرای هرموز، در نامه به پادشاه پرتغالی نارضایتی خود را از انتصاب شیخ راشد مسقطی که نزدیک به پرتغالی ها بود ابراز کرد^۴ و مهم ترین عامل شرایط موجود را وزارت شیخ راشد مسقطی دانست که فردی کم سن و سال و منتخب فرمانده پرتغالی بود (قائم مقامی، ۱۳۵۴: ۲/ سند شماره ۴۳).

امیر هرموز طی نامه های متعدد از پادشاه پرتغال درخواست کرد بر عملکرد فرماندهان خود نظارت کند و همچون گذشته، گمرکات هرموز در اختیار امیر هرموز و نه وزیر منتخب پرتغالی ها قرار گیرد تا بتواند بر این شرایط غلبه نماید (همان/ سند شماره ۴۴) اما عملکرد پرتغالی ها و شرایط هرموز تغییر محسوسی پیدا نکرد. در میان نامه های موجود، نامه ای که پادشاه پرتغال در تاریخ ۹۵۱هـ.ق/ ۱۵۴۵م به نایب السلطنه هند، دون ژواو د کاسترو نوشت، حاوی نکاتی بسیار مهم و بیانگر وضعیت آن روز هرموز است. وی در این نامه به نایب السلطنه هند تذکر می دهد که به شکایات امیر هرموز، رسیدگی کرده و ضمن ارزیابی اوضاع، جزئیات کامل تصمیماتش در این زمینه را مکتوب کند. امیر هرموز که از خودسری فرماندهان پرتغالی و ثروت اندوزی آنان شکایت کرده بود به طور خاص چند مسأله را به پادشاه پرتغال پیشنهاد داد (Al-Salimi, 2015: 3/11-13):

۱. وزرای بحرین و جلفار ملزم به ارائه حساب های بازرگانی خود باشند.
۲. کاپیتان های هرموز به کشتی های بازرگانان آزار نرسانند و خراج های جدید وضع نکنند.
۳. کاپیتان ها از انجام جرائم در قبال بازرگانان ساحل عربی برحذر داشته شوند؛ مسئول بندر هرموز بر خراج ها نیفزاید و در اخذ مبالغی که به ازای انجام مسئولیت هایش دریافت می کند زیاده خواهی نکند چراکه حد و حدود این مبالغ در قانون مشخص گردیده.
۴. خاطیان قوانین بازرگانی و گمرکی هرموز مجازات شوند.
۵. پرتغالی ها، نگهبانان و بردگان و خدمتکاران خاطی را از هرموز تبعید نکنند و به جای آن، با افراد خاطی به اندازه خطایی که از آنها سرزده رفتار شود.

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانیزد پشنگ) ۵۳

۶. کاپیتان‌ها و مأموران رسیدگی به امور هرموز درباره دعاوی مسلمانان، یهودیان و غیریهودیان (Gentiles) حکمی صادر نکنند؛ مگر با اجازه پادشاه، و قاضی از قوانین و رسومات مربوط تخطی نکند.

۷. در مورد دعاوی غیرمسیحیان بر مبنای قرارداد فی‌مابین عمل شود و قضاتی که از مفاد قرارداد تخطی می‌کنند مطابق عدالت مجازات شوند.

۸. کاپیتان‌ها و سایر مأموران مسلمان و مسیحی در حوزه قضایی شهر، خراجی مطالبه نکنند و از بازرگانان و ساکنان مسلمان، یهودی، غیریهودی، بومی و خارجی درخواست قرض (وام) نداشته باشند و از آنها کالا و تدارکاتی خلاف میل و اراده‌شان مطالبه نمایند و همچنین آنان را از فروختن کالاهایشان به هرآن‌کس که می‌خواهند باز ندارند.

۹. کاپیتان‌ها و سایر مأموران آنها حق ندارند در بصره، جلفار یا هر مکان دیگری در قلمروی هرموز دفتری (Factors) دائر کنند چراکه این امر منجر به گرفتاری می‌شود.

۱۰. تمامی این موارد در یک قرارداد صلح و توافق‌نامه به ثبت برسد.

پیگیری‌های مکرر امرا و وزرای هرموز تلاشی بی‌ثمر برای مقابله با اقدامات آسیب‌زای پرتغالی‌ها بود که معمولاً نتیجه مؤثری به دنبال نداشت. هرموز، در تمام سال‌هایی که پرتغالی‌ها بر آن تسلط داشتند همچنان درآمد بالایی داشت و تجارت در آن فعال بود. اما باتوجه به مکاتبات امرای هرموز می‌توان به‌روشنی دریافت که این درآمدها در جهت حفظ قدرت تجاری هرموز و رفاه مردم و تجار محلی آن نبود، بلکه صرفاً نصیب عاملین پرتغالی و عوامل وابسته به آنها می‌شد. در ادامه میزان درآمدهای هرموز در دوره تسلط پرتغالی‌ها از نظر می‌گذرد.

۲.۴ تأثیر خراج‌های افزایشی بر اقتصاد هرموز

لازم به توجه است که افزایش خراج‌ها در هرموز تا چه میزان هرموز متضرر می‌کرده و پرداخت این خراج‌ها برای امیر هرموز چقدر دشوار بوده است. بدین منظور ابتدا حدود درآمد هرموز محاسبه شده تا معلوم شود خراج‌های مذکور چه میزان از کل این درآمد را در برمی‌گرفته‌اند.

خراج سالانه هرموز به پادشاه پرتغال تا سال ۹۲۱هـ.ق/ ۱۵۱۵م، بدون در نظر گرفتن خراجی که امیر هرموز به حاکم فارس و لار و پادشاه صفوی می‌پرداخته، برابر با ۱۵هزار اشرفی بوده است. اگر درآمدهای هرموز را که تا سال تصرف آن به قرار بیش از ۱۴۵هزار اشرفی بوده در نظر بگیریم (پاتر، ۱۳۹۳: ۳۳۵)، پرداخت این خراج برای هرموز ناممکن به نظر نمی‌رسد، اما آنچه موجب نگرانی امرای هرموز می‌شد فقط افزایش ناگهانی خراج‌ها به ۶۰ هزار اشرفی در سال ۹۲۹هـ.ق/ ۱۵۲۳م (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۸۲) نبود. در واقع چنان‌که پیشتر اشاره شد، منشأ نگرانی اصلی امرای هرموز، شرایط عمومی تجارت محلی و درآمدهای هرموز بود؛ درآمدهایی که برای هرموز و در جهت منافع آن باشد. در حقیقت عوامل بسیاری موجب بهم ریختگی مسأله تجارت در هرموز شده بود؛ از جمله اینکه از همان ابتدا، پرتغالی‌ها با ورود به سواحل عمان و خلیج فارس خسارات بسیاری بر برخی شهرها و دارایی‌های هرموز وارد آوردند. برای مثال قلعات از شهرهایی بود که دچار زیان‌های برگشت‌ناپذیری گشت. به علاوه سرکوب ناآرامی‌های داخلی که با شدت عمل پرتغالی‌ها همراه بود، به مناطق تحت تسلط هرموز خسارات بسیاری وارد آورد و خود هرموز نیز از این خسارات در امان نماند.

منفعت‌طلبی و سودجویی شخصی فرماندهان پرتغالی حاضر در منطقه به‌خصوص پس از به دست گرفتن گمرکات، بدون در نظر گرفتن مصلحت هرموز و تجارت منطقه‌ای آن، منجر به فشار اقتصادی بر تجار شد. به علاوه، باتوجه‌به اینکه تا آن مقطع پرتغال با پادشاه صفویه بابت حضور در منطقه درگیری نظامی نداشت، هرموز همچنان باید نه‌تنها به پادشاه پرتغال بلکه به پادشاه ایران و حکام محلی او نیز خراج می‌پرداخت.

با در نظر گرفتن این شرایط طبعاً در سال ۹۲۹هـ.ق/ ۱۵۲۳م، امیر هرموز توان مالی پیشین خود را از دست داده بود. زیرا همزمان با کاهش درآمدها، به سبب حضور پرتغالی‌ها خراج هرموز چندین برابر افزایش یافته و اقتصاد آن تحت‌تأثیر شرایط قرار گرفته بود. به‌علاوه در مورد وضعیت اقتصادی هرموز، همواره باید افزود که شرایط جوی در این جزیره برای کشاورزی و تأمین مایحتاج اهالی مناسب نبوده و تقریباً تمام کالاهای موردنیاز مردم این جزیره از مناطق تحت سلطه آن وارد می‌شده است. بنابراین منشأ وابستگی هرموز به مناطق تحت سلطه‌اش غیرنقدی و برای حفظ حیات و رفع نیازهای اولیه بوده است. در نتیجه تجارت سیال در این جزیره، نیاز مبرم امیر هرموز برای حکمرانی بوده و موقعیت

تجاری برتر این جزیره تا هنگام ورود پرتغالی‌ها، حاصل مناسبات اقتصادی و بازرگانی با مناطق دیگر بوده است.

با وجود تلاش امرای هرموز برای آگاه‌سازی پادشاه پرتغال و مددجویی از او در مورد رفتار عمال پرتغالی، تغییر چندانی در وضعیت هرموز ایجاد نشد. البته به نظر می‌رسد پادشاهان پرتغال جهت حفظ نظم و آرامش هرموز، در راستای شکایات امرای هرموز دست به اقداماتی می‌زدند. برای مثال دن ژوائو سوم، پادشاه پرتغال در سال ۹۵۱ ه.ق/ ۱۵۴۵ م، در نامه‌ای به نایب‌السلطنه هند دن ژوائو د کاسترو در مورد امور هرموز فرمان‌هایی داد؛ از جمله لنگر انداختن کشتی‌های پرتغالی‌ها در ساحل عربی را غدن کرد تا مانع خسارت زدن این کشتی‌ها به مردم محلی آن منطقه شود. به‌علاوه ایجاد نمایندگی در سواحل عربی را برای کاپیتان‌های هرموز ممنوع اعلام کرد (Al-Salimi, 2015:3/ 11-13). فرمانداران ارشد پرتغالی، علت بروز اغلب مشکلات بیرونات (مناطق تحت تسلط امیر هرموز که خارج از جزیره هرموز بودند) را بیش از همه متوجه وزرایی می‌دانستند که منصوب پرتغالی‌ها بودند و از این مناطق سوءاستفاده می‌کردند (Ibid: 35). این امر که بیرونات، درآمد قابل‌توجهی از درآمد هرموز را تأمین می‌کردند، سبب می‌شد منافع اقتصادی آن برای هرموز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد و در صورت دخالت عاملان پرتغالی در بیرونات، وضعیت اقتصادی هرموز نیز بیش‌ازپیش به مخاطره می‌افتاد.

علت بروز چنین مشکلاتی را بیش از هر چیز می‌توان متوجه وزرایی دانست که منصوب پرتغالی‌ها بودند و از این مناطق سوءاستفاده می‌کردند. (Ibid: 35). همچنین باید توجه داشت، مسقط که از مهم‌ترین شهرهای قلمروی هرموز محسوب می‌شد، همواره مورد تهدید خطر حمله ترک‌ها قرار داشت که رقبای تجاری و سیاسی پرتغالی‌ها در منطقه بودند (Ibid: 39). در این شرایط برخی از شهرها خسارات بیشتری متحمل می‌شدند اما درباره برخی از دیگر شهرها گزارشی حاکی از وجود چنین مشکلاتی در دست نیست. پس از واگذاری گمرک هرموز به پرتغال و به‌تبع آن کاهش شدید قدرت امیر هرموز در منطقه که برآیند منفعت‌طلبی فرماندهان پرتغالی بود، قدرت امیر هرموز رو به افول رفت. این امر با گذر زمان نیز تسریع یافت، چراکه عامل بازدارنده‌ای مقابل این سیر نزولی قرار نگرفت.

۵. درآمد هرموز در سال‌های نخست استقرار پرتغالی‌ها

در سال ۹۲۱ ه.ق/ ۱۵۱۵ م. و هنگام تصرف نهایی هرموز، درآمد بیرونات، در مجموع ۱۶۷۹۰ اشرفی و همچنین مجموع درآمدهای هرموز برابر با ۱۴۵۳۸۵ اشرفی بوده است. حدود ۹۰۰ اشرفی از این درآمدها مربوط به تجارت شتر خارج از جزیره بوده است و مابقی از فعالیت‌های تجاری، اجاره‌بها و یا استخراج مروارید حاصل می‌شده است (Ibid: 47-49). البته باید توجه داشت که درآمدهای مذکور مربوط به چند سال پس از عقد قرارداد اولیه با پرتغالی‌ها است و می‌بایست خسارات احتمالی تجاری را که برای تجارت به این منطقه وارد می‌شدند در نظر گرفت. بنابراین با توجه به ورود پرتغالی‌ها به منطقه و وحشت ناشی از حملات آنها به کشتی‌های در رفت‌وآمد، کاهش تجارت در سال‌های ابتدایی امری اجتناب‌ناپذیر بوده است.

میزان درآمد سالانه حاصل از برخی از این مناطق، در جدول ذیل آمده است (Ibid):

منطقه	میزان درآمد (اشرفی)	فعالیت درآمدزا
شهواری	۵۰۰	نامشخص
کل قاضی	۴۵۰	نامشخص
بدایه	۴۰۰	نامشخص
رودان	۷۰۰	نامشخص
ایگان و دوسار	۳۰۰۰	نامشخص
ابراهیمی	۱۲۵۰	نامشخص
جلفار	۳۰۰۰	اجاره سالانه ^۵
جلفار	۸۵۰	استخراج مروارید
خورفکان	۱۲۵۰	نامشخص
خصب	۷۰۰	اجاره سالانه
برخت	۳۰۰	نامشخص
خریس	۶۵	نامشخص
قشم	۶۵	نامشخص
کوهستک	۱۵۰	نامشخص
تزرگ	۱۱۰	نامشخص
لافت	۲۰۰	نامشخص

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانیزد پشنگ) ۵۷

منطقه	میزان درآمد (اشرفی)	فعالیت درآمدزا
برخت	۱۰۰	نامشخص
قلهات	۲۵۰۰	نامشخص

همان‌گونه که پیش‌ازاین نیز اشاره شد بخشی از درآمد هرموز از بیرونات تأمین می‌شد و امیر هرموز به طرق مختلف از این شهرها درآمدزایی می‌کرد که شاید مهم‌ترین و عمده‌ترین آن مربوط به دریافت اجاره‌بها از این شهرها بود. محقق فرانسوی، ژان اوبن نیز در تنظیم درآمدهای حاصل از بیرونات، به مبالغ این اجاره‌بها اشاره کرده است (Al-Salimi, 2015: 2/ 231-234). بنابراین حفظ تسلط بر این شهرها برای هرموز اهمیت ویژه‌ای داشت و امیر هرموز برای تأمین خراج پرتغال و خراج پادشاه صفوی، به درآمد حاصل از این شهرها وابسته بود. همان‌گونه که اشاره شد خراج‌های افزایشی هرموز نیز مبلغ قابل‌توجهی بوده و پرداخت آن علی‌رغم تجارت گسترده هرموز و موقعیت اقتصادی مناسب این جزیره، سهل‌الوصول به نظر نمی‌آمده است. ولیکن ثروت هرموز منجر به این شده بود که پادشاه پرتغال و فرمانده او به چنین پرداختی امیدوار باشند.

تحقیقات پرتغالی‌ها درمورد توانایی اقتصادی هرموز در چنین موقعیتی از چند سال پیش از آن آغاز شده بود و هرموز به عنوان بهترین مکان اخذ خراج به پادشاه پرتغال معرفی شده بود (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ۲۵). فرماندهان ارشد پرتغالی و از جمله نایب‌السلطنه پرتغالی هند نیز مهم‌ترین اقدام را تصاحب محموله‌های مسلمانان و بحث تجارت و خراج می‌دانستند. فرانسیسکو د آلمیدا؛ نایب‌السلطنه هند در نامه‌ای که خطاب به یکی از فرماندهان پرتغالی هند نگاشت بیان نمود که چنانچه حکمرانان شهرهایی مثل هرموز و کامبای با مسالمت برخورد نموده و خواستار خدمتگزاری شدند، خراج و خراج سالیانه تعیین گردیده و با بهترین روش جهت بهره‌گیری بیشتر اقدام شود (همان: ۲۳) البته لازم به ذکر است که درعین حال وی پرداخت مبلغ تعیین شده را به دلیل الزام امیر هرموز در پرداخت خراج به پادشاه صفوی و امیر کرمان، ناممکن می‌دانسته است (همان: ۳۱).

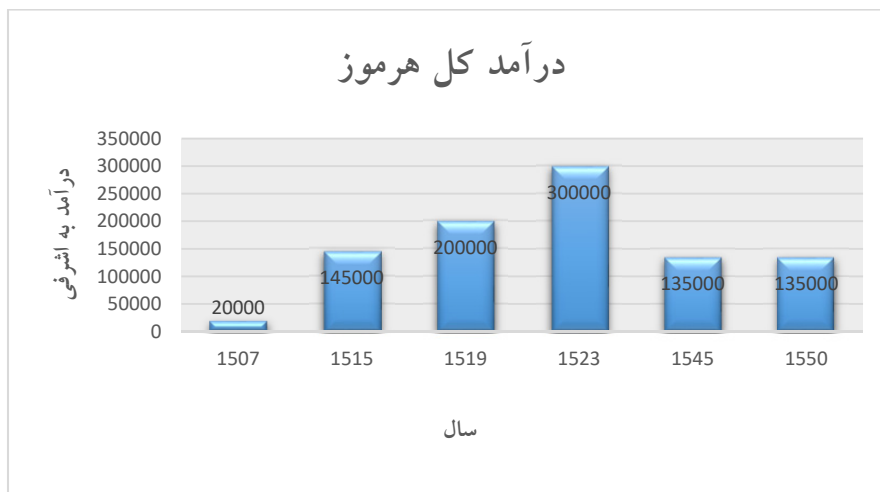
نخستین مسأله در بررسی میزان درآمد هرموز از زمان ورود پرتغالی‌ها و انعقاد قرارداد صلح، مشخص کردن مقصود اصلی از درآمد هرموز، به‌عنوان منطقه تحت تسلط پرتغالی‌ها و یا درآمد امیر هرموز و تبعات آن در زندگی مردم هرموز است. توضیح آنکه تا زمان فرماندهی آفونسو د آلبوکرک عملیات پرتغالی‌ها در این منطقه بیشتر رویکرد نظامی داشت

و رویکرد تجاری پرتغالی‌ها در هرموز به سال‌هایی چند پس از ورود آن‌ها به هرموز برمیگردد. تغییر رویکرد پرتغالی‌ها و تأکید آنها بر تجارت و درآمدزایی شخصی، منجر به آن می‌شود که در مطالعه وضعیت اقتصادی هرموز در این زمان، میان درآمد هرموز برای امیر و اهالی آن و درآمد حاصل از تجارت هرموز برای پرتغالی‌های مقیم در منطقه تفاوت قائل شویم.

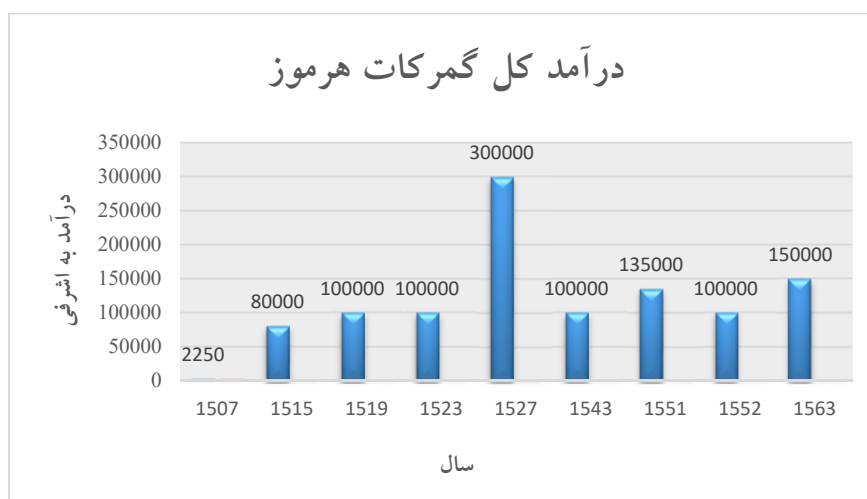
با وجود اینکه از زمان ورود آلبوکرک به هرموز اقتصاد منطقه تحت تأثیر قرار می‌گیرد، اما این مسأله تفاوت بزرگی با تغییرات ادوار بعدی دارد. در سال ۹۴۹ه.ق/ ۱۵۴۳م که اداره گمرک هرموز به پرتغالی‌ها تعلق می‌گیرد (Garcia, 2002: 59)، در عمل امیر هرموز تنها می‌تواند مقرری خود را از پرتغالی‌ها دریافت کند و تمام امور اقتصادی از دست وی خارج می‌شود. بنابراین وقتی از درآمد هرموز تا سال ۹۴۹ه.ق/ ۱۵۴۳م صحبت می‌شود، مقصود درآمد امیر و مسئولین هرموز است که مسئولیت حکمرانی بر منطقه و مردم را داشته‌اند. اما درآمد پس از این سال، درآمد فرماندهان و صاحب‌منصبان پرتغالی ساکن در منطقه است که نمی‌توان آن را با اقتصاد کلی جزیره و زندگی مردم آن مرتبط دانست. صحبت درمورد چگونگی اداره امور مردم در هرموز و سیاست‌گذاری‌ها در این زمینه بحثی است که در این مقال نمی‌گنجد. ولیکن مشخص است که پرتغالی‌های حاضر در منطقه بیش از هر چیز به سودجویی شخصی و نه حتی منافع کشور خود توجه داشتند و تلاشی جهت ایجاد زیرساخت‌های لازم همسو با بهره‌برداری چندبرابر ظرفیت تجاری هرموز نکردند؛ بنابراین باوجود عدم شواهد کافی نمی‌توان انتظار داشت در جهت منافع اهالی هرموز نیز اقدام مؤثری انجام داده باشند.

باتوجه به این مسائل درآمد هرموز در طول این سال‌ها روی نمودار تنظیم شده است. همچنین چون عمده درآمد هرموز همواره از تجارت و گمرک حاصل می‌شد، این درآمدها نیز در نموداری جداگانه آورده شده‌اند. درآمدهای هرموز، در مدارک پرتغالی با واحد اشرفی، تانگه، لک، ریال، لاری و پاردائو (Pardao) آورده شده است و برای معادل‌سازی واحد پولی این درآمدها و به دلیل استفاده عمده از واحد اشرفی و پاردائو، مبالغ درآمدها با واحد پولی اشرفی آورده شده‌اند که در عمل میزان آن نیز برابر با پاردائو است.^۶

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه‍.ق تا ۹۹۶ ه‍.ق (پانیزد پشنگ) ۵۹

(نمودار شماره ۱)^۷

(نمودار شماره ۲)^۸

در سال ۱۵۰۷م و در سال‌هایی که هرموز و بنادر جنوبی مورد هجوم پرتغالی‌ها قرار گرفته بودند درآمد کل هرموز بسیار کمتر از درآمدی است که پس از استقرار پرتغالی‌ها در هرموز حاصل شد. برقراری خراج ۱۵ هزار اشرفی در این زمان نیز بخش عمده درآمدهای هرموز را شامل می‌شده است. بدون شک نمی‌توان هراس تجار و بازرگانانی که به هرموز

رفت و آمد داشته و به تجارت مشغول بوده‌اند را نیز نادیده گرفت. توضیح آنکه احتمالاً تجاری که از حملات پرتغالی‌ها به کشتی‌ها باخبر شده بودند به دنبال بنادر جایگزینی می‌گشتند تا خطر مواجهه با پرتغالی‌ها را به جان نخرند.

محقق پرتغالی، ژوانو تلش ای کونیا، که وضعیت هرموز سال‌های ورود پرتغالی‌ها به خلیج فارس را رو به افول دانسته است، عامل این انحطاط را حملات پرتغالی‌ها و آلبوکرک نمی‌داند. وی وابستگی تجاری هرموز برای گذران امورات روزمره را عامل سستی اقتصاد هرموز از زمانی پیش از ورود پرتغالی‌ها به هرموز می‌داند (پاتر، ۱۳۹۳: ۳۲۶). ولیکن باتوجه به درخشانی اقتصاد هرموز تا این سال، نمیتوان با این عقیده هم‌سو بود. هرموز همواره درآمد عمده خود را از چنین تجارتی کسب می‌کرد و با نگاهی تجاری اداره می‌شد (وثوقی، ۱۳۸۹: ۱۸۸-۱۹۵). شاید شالوده اقتصاد هرموز با ورود پرتغالی‌ها به جزیره سست شد، اما علت را نه در وابستگی تجاری جزیره که شاید بهتر باشد در توان نظامی و سیاسی جزیره جست‌وجو کرد. امری که در این زمان تنها عامل ضعف هرموز نبوده و در همین سال‌ها صفویان نیز مقابل سلاح گرم عثمانی با چنین مشکلی مواجه شدند. بنابراین نمی‌توان هجوم پرتغالی‌ها به هرموز و سواحل جنوبی را امری کم اهمیت‌تر از وابستگی‌های تجاری هرموز تلقی کرد. چه بسا مهم‌ترین عامل مشکل هرموز در این زمان مواجهه با تازه‌واردانی بود که با قدرت نظامی خود قصد داشتند به سرعت تجارت منطقه را تحت کنترل خود بگیرند.

به دلیل اهمیت ورود پرتغالی‌ها در سال ۹۱۲ه.ق/۱۵۰۷م و عقد نخستین قرارداد در ۹۲۱ه.ق/۱۵۱۵م و به دست گرفتن گمرک هرموز در سال ۹۴۹ه.ق/۱۵۴۳م، درآمد این سال‌ها کنار هم قرار گرفته‌اند. توجه به درآمدهای مذکور مسائل مهمی را پیش می‌کشد؛ در سال نخست ورود پرتغالی‌ها به هرموز، درآمد هرموز در مقایسه با خراج مقرر در نخستین قرارداد صلح بسیار کم بوده است. همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد می‌توان این مسأله را به حملات پرتغالی‌ها به سواحل و بنادر جنوبی نسبت داد. با این توضیح که از چند ماه قبل از ورود پرتغالی‌ها به هرموز، حملات آنان در مناطق تحت تسلط هرموز آغاز شده بود و می‌توان روند تجارت در این سال را تحت‌تأثیر این حضور ناگهانی دانست.

دیگر اینکه با وجود استقرار پرتغالی‌ها در هرموز و وضع خراج‌های سنگین بر هرموز، درآمد هرموز در سال‌های ۹۲۱ه.ق/۱۵۱۵م تا اواخر دهه سوم چندبرابر شده است. این در حالی است که برخی محققان معتقدند در این دوره رفت و آمدهای بازرگانی کاهش یافته و

تغییرات اقتصادی هرموز در دورهٔ پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانزده پشنگ) ۶۱

درآمدها سیر نزولی داشته‌اند (پاتر، ۱۳۹۳: ۳۳۵). ولیکن مطابق نمودار شماره ۱ درآمدها از سال ۹۲۱ ه.ق/۱۵۱۵م سیر صعودی پیدا کرده و سال ۹۲۹ ه.ق/۱۵۲۳م به بیشترین میزان خود رسیده است. به علاوه درآمد گمرکات هرموز نیز مطابق نمودار شماره ۲، این روند صعودی را داشته و در سال ۱۵۲۷م به بیشترین میزان خود رسیده است.

با وجود افزایش درآمدها در این ادوار، همچنان امرا و وزرای هرموز با نامه‌هایی به پادشاه پرتغال از وضعیت نامناسب هرموز و کاهش توان مالی هرموز شکایت داشتند. امرا و وزرای هرموز این مسئله را مرتبط با سودجویی شخصی فرماندهان پرتغالی حاضر در منطقه می‌دانستند. می‌توان گفت هرموز در این سال‌ها درآمد بالایی داشته و عمده درآمد آن هم از گمرکات بوده است. با این حال مشخص نیست تا چه میزان این درآمدها به دست گردانندگان امور هرموز می‌رسیده و تا چه میزان در تصاحب عمال پرتغالی مقیم منطقه بوده است.

تلاش مأمورین پرتغالی برای افزایش درآمد هرموز و افزایش تجارت در منطقه را می‌توان در افزایش چندبرابری درآمدها مشاهده کرد. ولیکن شکایات مذکور نشان می‌دهد که مأمورین پرتغالی که خود را معاف از پرداخت‌های گمرکی نیز کرده بودند، با افزایش تجارت و بهره‌برداری بیشتر از منابع اقتصادی جزیره، به تجار محلی ضربه وارد می‌کردند (وثوقی، ۱۳۹۰ الف: ۱۸۸). باوجود افزایش حجم تجارت، در پی تغییراتی که در انحصارهای حکومتی رخ داد، رسومی نو میان اشراف بازرگان پیشه در رأس قدرت پیدا شد. در پی این تغییرات به زیان طبقه سوداگر متوسط، از اشراف بازرگان پیشه پشتیبانی می‌شد (پاتر، ۱۳۹۳: ۳۳۳). ضمن آن‌که در این سال‌ها امیر هرموز همواره درمورد نارضایتی خود از وزیر منتخب پرتغالی‌ها نیز نامه‌هایی به پادشاه پرتغال می‌نوشت و شواهد حاکی از آن است که حتی باوجود افزایش حجم تجارت و درآمد هرموز، این اقتصاد هرموز و تجار محلی هرموز بود که در معرض آسیب قرار گرفت.

از چندی پیش از سال ۹۴۹ ه.ق/۱۵۴۳م که به طور رسمی گمرک هرموز به پرتغالی‌ها واگذار شد، درآمد هرموز رو به کاهش گذاشت. علت این کاهش درآمد مبهم است ولیکن شاید بتوان افزایش بسیار این درآمد را به زیاده‌خواهی مأمورین پرتغالی و استفاده بیش از حد از توان اقتصادی جزیره و یا وضع خراج‌های سنگین مرتبط دانست. اگر وضع خراج‌های سنگین گمرکی منجر به آن افزایش چشمگیر درآمد بوده است کاهش چشمگیر

آن در سال‌های بعد امری طبیعی به نظر می‌رسد. چرا که احتمالاً تجار برای جبران این وضعیت به دنبال راه‌های جایگزین و یا فرار از پرداخت‌های گمرکی رفته باشند.

در سال‌های پس از تسلط پرتغالیان بر گمرک هرموز، و تا سال ۹۷۰ه.ق/۱۵۶۳م مشاهده می‌کنیم که درآمد گمرکات هرموز هنوز به درآمدی که چند سال پیش از واگذاری گمرکات هرموز داشته نزدیک نشده است. همانطور که نمودار شماره ۲ نشان می‌دهد در سال ۹۳۳ه.ق/۱۵۲۷م درآمد گمرکات هرموز به ۳۰۰ هزار اشرفی رسیده بوده (As Gavetas da Torre do Tombo, 1965:5/97) و در سال ۹۷۰ه.ق/۱۵۶۳م که دو دهه پس از خارج شدن گمرکات از دست امیر و وزیر هرموز است این درآمد به ۱۵۰ هزار اشرفی در سال رسیده است (Garcia, 2002: 62). نمی‌توان این مسأله را بی‌ارتباط به منفعت طلبی فرماندهان و عاملان پرتغالی و عدم سیاست‌گذاری بنیانی دانست. وضع قوانین گمرکی، معافیت‌های خراجی برای پرتغالیان و وابستگان آنان و بدست گرفتن کنترل گمرکات هرموز، وضعیت اقتصادی هرموز را با چالش روبه‌رو کرد. چرا که امیر هرموز مجبور به پرداخت خراج‌ها و باج و خراج‌های سنگین به پادشاه پرتغال، پادشاه ایران و برخی حکام محلی بوده و می‌بایست از درآمد حاصل چنین پرداختی را انجام دهد.

برخی محققین معتقدند واگذاری گمرکات هرموز به مقامات پرتغالی راهکاری برای رونق و رفاه هرموز بوده (Ibid: 59) و از زمانی پس از واگذاری گمرکات هرموز به عمال پرتغالی، درآمدهای هرموز روبه‌افزایش گذاشته است. در این زمینه ذکر شده که از حدود سال ۹۵۷ه.ق/۱۵۵۰م به بعد درآمد هرموز چندبرابر شده و خلیج فارس در جایگاه دومین منبع بزرگ ثروت پس از گوا قرار گرفته و تا آغاز سده ۱۷م این جایگاه را حفظ کرده است (پاتر، ۱۳۹۳: ۳۳۵). ولیکن داده مستندی در میان مدارک باقی مانده از گزارشات مأمورین مالی مبنی بر تأیید این امر در دست نیست. علی‌رغم فقدان چنین مدارکی اما میتوان باتوجه به جایگاه هرموز در امر تجارت و توجه ویژه صفویان و اروپاییان به خلیج فارس از آغاز سده ۱۷م، چنین جایگاهی را از نیمه دوم سده ۱۶م تا سده ۱۷م برای هرموز متصور بود. پرتغالی‌ها با در دست گرفتن گمرکات هرموز قوانین جدیدی وضع کردند و تغییرات بسیاری در تجارت خلیج فارس رقم زدند که سود و زیان آن برای هرموز از جهات گوناگون قابل تأمل است.

۶. وضع قوانین تجاری در خلیج فارس از سوی پرتغالی‌ها

در مورد تجارت در خلیج فارس، پرتغالیانی که بدین منطقه وارد شده و با شیوه تجارت در شرق آشنا شدند، به امور مختلفی توجه نشان دادند. درحقیقت باوجود سودجویی‌های شخصی فرماندهان و خسارات ناشی از آن، برخی از این افراد از بدو ورود خود به منطقه سعی در به‌کارگیری روش‌های سودآور در تجارت داشتند. از جمله آنکه در خلیج فارس سیستم دادوستدی وجود داشت که در اصطلاح بدان سیستم دلالی گفته می‌شود و این موضوع به نقشی کلیدی دلال‌ها در امر تجارت جهان اسلام آن دوره، اشاره داشت و موردتوجه پرتغالیان قرار گرفت. همچنین پرتغالی‌ها در خلیج فارس و شرق سیستم شاه‌بندر را از شرقی‌ها اخذ کردند و در ادامه بنگاه‌های تجاری یا فیطورهایی^۹ توسط اروپایی‌ها معرفی شدند که عملکرد اصلی آن‌ها ذخیره، خریدوفروش کالا بود. (Salman, 2004: 62). اما درحقیقت این بنگاه‌ها و دفاتر تجاری مسئولیت رسیدگی به خریدوفروش کالاها و انعام و بخشش در قبال مأموریت‌های سیاسی را داشتند و برای دادوستدهای خود رسیدهایی صادر می‌کردند (Al-Salimi, 2015: 1/ 243) که گواهی بر توجه خاص فرماندهان و عمال پرتغالی بر امر تجارت در مناطق تحت سلطه خویش است.

پرتغالیان برای نظارت بر عملکرد تجاری بنادر و جزایر قوانینی وضع کرده بودند. ازجمله آنکه هیچ کشتی‌ای بدون داشتن مجوز عبور و گواهی‌نامه لازم، حق بارگیری، تخلیه بار و عبور و مرور در مناطق تحت نظارت آنان را نداشت (برای نمونه نک: Ibid: 135-137). درحقیقت پرتغالی‌ها برای افزایش تجارت و کسب منافع بیشتر، به تنظیم قوانین و کاربست راهکارهایی برای تجارت سهل‌تر و پرسودتر روی آوردند و همان‌گونه که ذکر آن رفت، توجه آنان به امر تجارت در افزایش درآمد هرموز و گمرکات آن قابل مشاهده است.

پرتغالی‌ها برای جلوگیری از تجارت غیرقانونی، اقدام به تفتیش کردند (Ibid: 2/ 135). کالاهایی که در این تجارت به طور غیرقانونی دادوستد می‌شد بسیار متنوع بودند و شامل اقسام گوناگونی اعم از ادویه‌جات، اسب و غیره می‌شد. برای مثال تجارت غیرقانونی فلفل و زنجبیل بارها مورد اشاره فرماندهان بوده است (Ibid: 3/1). به‌علاوه پرتغالی‌ها برای حفظ منافع اقتصادی خود در هرموز، تمهیدات دیگری نیز اندیشیدند. ازجمله برای جلوگیری از فرار خراجی کشتی‌هایی که بدون پرداخت خراج خود به جلفار حرکت می‌کردند تدابیری داشتند. در این راستا فرمان عدم اجازه ورود این کشتی‌ها به جلفار، پیش از آنکه به هرموز رفته و خراج خود را پرداخت نمایند، صادر شد.

به علاوه پرتغالی‌ها برای رسیدگی به درآمدها، تجارت غیرقانونی را به دقت زیر نظر داشته و برخی از افرادی را که در تجارتخانه‌ها به تجارت غیرقانونی مشغول بودند، شناسایی کردند (Ibid: 3/27). گزارشات مذکور حاکی از آن است که در این زمان غالب فعالیت‌های تجاری در انحصار مأمورین پرتغالی و یا اشراف وابسته به آن‌ها قرار داشته است. در این زمینه اما مشخص نیست روابط مأمورین پرتغالی و تجار از طبقه اشراف و یا وابسته به اشراف، دقیقاً به چه شکل بوده است.

بر اساس آنچه تاکنون نیز ذکر آن رفت بسیاری از وزرا پس از قرارداد دوم صلح با امیر هرموز، از سوی عمال پرتغالی منصوب می‌شدند، اما به نظر می‌رسد عمال پرتغالی مقیم منطقه نیز در این عزل و نصب‌ها هماهنگی چندانی نداشته‌اند. برای روشن شدن مسأله نامه‌ای که فرمانده پرتغالی، رافائل لوبو (Rafael Lobo) به نایب‌السلطنه هند نگاشته جالب توجه است:

تجارتخانه خسارات بسیاری متحمل می‌شود که دلیل عمده آن مربوط به تجارتخانه جلفار است که یکی از برادران وزیر مسئول آنجا است و بدین خاطر کشتی‌های بسیاری به آنجا می‌روند، همان‌گونه که به اینجا می‌آیند، و هیچ مبلغی به پادشاه پرداخت نمی‌کنند و آنان همه نوع کالاهای غیرقانونی را حمل می‌کنند (Ibid).

این گزارشات تنها به جلفار محدود نمی‌شد، چراکه رافائل لوبو در مورد کشتی‌هایی که بدون پرداخت خراج گمرکی خود در هرموز، به بحرین و قطیف و بصره حرکت می‌کردند نیز نارضایتی خود را اعلام کرد (Ibid: 28).

با این تفاسیر همچنان روابط اشراف و امرا و وزرای هرموز، تجار محلی، عمال پرتغالی و فرماندهان ارشد همچنان در هاله‌ای از ابهام وجود دارد. چرا که به دلیل عدم اقامت طولانی فرماندهان پرتغالی، عزل و نصب‌های فراوان در مقامات ارشد هرموز و عدم استقلال برای تصمیم‌گیری امیر هرموز در زمینه سیاست‌گذاری‌های اقتصادی، هیچ قانون مدون ثابتی برای روابط تجاری در این دوره وجود نداشته است. از سوی دیگر نایب‌السلطنه هند و پادشاه پرتغال نیز با وجود کیلومترها فاصله از منطقه، نظارت لازم را بر امور تجاری هرموز در این سده نداشته‌اند.

۷. نتیجه‌گیری

از زمان ورود پرتغالی‌ها به خلیج فارس و پس از تسلط آن‌ها بر هرموز، اقتصاد هرموز با چالش‌های بسیاری مواجه شد. در بدو امر، ورود نظامی پرتغالی‌ها و بازتاب خشونت آن‌ها، افکار تجار محلی را به استفاده از سایر بنادر سوق داد. پس از تسلط پرتغالی‌ها بر هرموز، خراج‌هایی در قراردادهای مکتوب بر امیر هرموز تحمیل شد که ارقام آن‌ها باتوجه به درآمد هرموز در سال ۹۱۲ ه.ق/۱۵۰۷ م بسیار زیاد بود. با گذر زمان، افزایش چند برابری درآمد هرموز و گمرکات آن، می‌توانست موانع امیر هرموز جهت پرداخت خراج‌ها را برطرف کند. ولیکن پس از شورش‌هایی که به‌ویژه در دهه سوم حضور پرتغالی‌ها در خلیج فارس اوج گرفت اوضاع دگرگون شد. علاوه بر اینکه خراج مقرر در قرارداد دوم صلح چندبرابر افزایش یافت، امیر هرموز از دریافت عایدات گمرکی نیز بی‌نصیب ماند. باتوجه به اینکه تا آن هنگام عمده درآمد امیر هرموز مربوط به امور گمرکات و تجارت بوده است، این مسأله وی را در شرایط دشواری قرار داد.

پرتغالی‌ها تجارت را گسترش داده و سود حاصل از تجارت را تا چندبرابر افزوده بودند. اگر پرتغالی‌ها به فکر ایجاد زیرساخت‌هایی برای حفظ و یا ارتقای موقعیت هرموز بودند؛ به‌طوری‌که منافع تجار سستی و بومی نیز تحت پوشش قرار گیرد، ممکن بود حضور آن‌ها در منطقه را به سود اقتصاد هرموز تلقی کرد. اما پرتغالی‌ها مانند شریک تجاری و یا عنصری مفید جهت ارتقای زیرساخت‌های اقتصادی هرموز به مسائل اقتصادی هرموز ورود نکردند. پرتغالی‌ها و به‌ویژه مقامات مقیم در هرموز و بیرونات، همواره به منافع اقتصادی شخصی خود توجه کرده و با اقدامات سودجویانه شخصی تجارت و درآمد هرموز را افزایش دادند. در نتیجه به منافع تجار محلی وضعی ننهاد و در عین همسویی با اشراف و بزرگان وابسته به خود، طبقه متوسط سوداگر را به زیر کشاندند. به‌طوری‌که نارضایتی این تجار و امرای هرموز که شاهد چنین شرایطی قرار گرفته بودند، به‌طور مکرر به پادشاه پرتغال گزارش داده می‌شد.

با در نظر گرفتن اینکه درآمد کمی هرموز در منطقه در این بازه زمانی افزایش داشته است، می‌توان حضور پرتغالی‌ها در هرموز را تنها به زیان اقتصاد محلی و تجارت سستی هرموز دانست. توضیح آنکه به جهت افزایش درآمدها و گسترش تجارت در هرموز و منطقه در این سده، نمی‌توان تسلط پرتغالی‌ها بر هرموز را منجر به افول وضعیت اقتصاد منطقه‌ای هرموز قلمداد کرد. شاید بهتر باشد رشد اقتصاد منطقه‌ای هرموز را از افول معیشت

تجاری سوداگران بومی، وضعیت اقتصاد محلی هرموز و حکومت آن تمییز داد و امتداد تجارت منطقه‌ای فعال هرموز در این بازه زمانی را نادیده نگرفت. از این حیث میتوان چنین ادعا کرد که هرموز، در دوره حضور پرتغالی‌ها همچنان نقش عمده و اصلی تجارت منطقه‌ای خود را حفظ کرده و تا پیش از حمله شاه عباس و نیروهای او به جنوب، نقطه ثقل تجارت منطقه‌ای خلیج فارس در هرموز قرار داشت.

پی‌نوشت‌ها

۱. پژوهشگر پرتغالی، این سند را به محمدشاه، امیری که پس از تورانشاه به حکمرانی هرموز می‌رسد نسبت داده است. وی تاریخ سند را ۱۵۱۳م برابر با ۹۱۹ه.ق ذکر کرده، اما باتوجه به این که می‌دانیم در سال ۹۱۹ه.ق هم چنان سیف‌الدین ابانصر امیر هرموز بوده است، پذیرش صحت تشخیص ایشان منتفی می‌شود. به علاوه، در این نامه امیر هرموز تقاضای تخفیف خراج را به ۲۰ هزار اشرفی داشته و این امر نشان می‌دهد این نامه مربوط به پس از تصرف نهایی هرموز و پس از مرگ سیف‌الدین ابانصر می‌باشد. چراکه تا هنگام تصرف نهایی هرموز، خراج مقرر در هرموز ۱۵ هزار اشرفی بوده است. به علاوه نسبت این نامه به محمدشاه نیز نادرست انگاشته می‌شود؛ براساس شواهد موجود خراج در هرموز پس از تورانشاه به چندین برابر خود افزوده شده و تا مبلغ ۶۰ هزار اشرفی رسیده بود. بنابراین به نظر می‌رسد بتوان این نامه را به تورانشاه نسبت داد که پیش از شورش در هرموز تقاضای تخفیف خراج را داشته است.
۲. وی در دورانی که آفونسو د آلبوکرک به عنوان نایب السلطنه هند فعالیت می‌کرد، برای آشنایی بیشتر به حدود سواحل خلیج فارس بدین منطقه اعزام شده بود تا برای تصرف هرموز شرایط سواحل و موقعیت جزایر را مورد ارزیابی قرار دهد (آقامحمد زنجانی، ۱۳۸۲: ص ۶۸).
۳. نمونه دیگری از این دست شکایات: (قائم مقامی ۱۳۵۴: ۲/ سند شماره ۴۳).
۴. نمونه مشابه دیگری از این نامه: (Al-Salimi, 2015: 2/115).
۵. جلفار از مناطقی بود که در اجاره امیر هرموز قرار داشت و از این بابت به امیر هرموز اجاره بها پرداخت می‌کرد. بسیاری از مناطق تحت سلطه امیر هرموز در ساحل عربی، به همین ترتیب برای امیر هرموز درآمدزا بوده‌اند.
۶. برای اطلاع از معادل سازی واحدهای پولی این زمان و بویژه اطلاع بیشتر درمورد پارادائو و برابری آن با اشرفی میتوانید بنگرید به: (Henry Yule 1903: 673-678).
۷. برای اطلاع از داده‌های مندرج در نمودار حاضر بنگرید به: (پاتر ۱۳۹۳: ۳۳۴-۳۳۵؛ As Gavetas da Torre do Tombo, 1965: 5/ 327; Garcia, 2002: 61-64).

تغییرات اقتصادی هرموز در دوره پرتغالی‌ها ۹۱۲ ه.ق تا ۹۹۶ ه.ق (پانیزد پشنگ) ۶۷

۸. برای اطلاع از داده‌های مندرج در نمودار حاضر بنگرید به: (پاتر ۱۳۹۳: ۳۳۵؛ As Gavetas da TORRE DO TOMBO, 1965: 5/ 97; Ibid: 314; Correa, 1864: 4/ 274; Garcia, 2002: 61-64)
۹. مقصود از فیطور (Feitor) همان بنگاه‌های تجاری است و در نامه‌های باقی مانده به زبان عربی و فارسی، این لغت در مکالمات استفاده شده است.

کتاب‌نامه

- اسمیت، رونالد بی‌شاپ (۱۳۸۶)، نخستین فرستادگان پرتغال به دربار شاه اسماعیل صفوی، ترجمه حسن زنگنه، تهران: به دید
- اسناد روابط تاریخی ایران و پرتغال: سال‌های ۱۵۰۰ تا ۱۷۵۸ (۱۳۸۲)، ترجمه و تنظیم مهدی آقامحمد زنجانی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه
- تاریخ خلیج فارس: از قدیم‌ترین دوران تا کنون (۱۳۹۳)، ویراستار لارنس جی پاتر و ترجمه محمد آقاجری، تهران: ففونوس
- سه سفرنامه: رابی بنیامین تطیلی، آنتونیو تنرو، میگل ممبره (از زمان سلطان سنجر تا اوایل صفویه) (۱۳۹۷)، ترجمه و تحقیق حسن جوادی و ویلم فلور، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار
- قائم‌مقامی، جهانگیر، اسناد فارسی، عربی و ترکی در آرشیو ملی پرتغال درباره هرموز و خلیج فارس (بی‌تا)، نشریه شماره ۲۰ تاریخ و آرشیو نظامی، ستاد کل ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران: چاپخانه ارتش جمهوری اسلامی ایران
- قائم‌مقامی، جهانگیر، اسناد فارسی، عربی و ترکی در آرشیو ملی پرتغال درباره هرموز و خلیج فارس (۱۳۵۴)، تهران: بی‌نا
- وثوقی، محمدباقر، پرتغالی‌ها در خلیج فارس (۱۳۹۰)، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، الف
- وثوقی، محمدباقر، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار (۱۳۹۰)، تهران: سمت، ب
- وثوقی، محمدباقر، علل و عوامل جابه‌جایی کانون‌های تجاری در خلیج فارس (۱۳۸۹)، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام

As Gavetas da TORRE DO TOMBO (1965). V.5 lisboa: Centro de Estudos Historicos Ultramarions

Barborsa, Duarte, *A Description of the Costs of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century*. Translated from an early Spanish Manuscript in the Barselona Library with notes and preface by the Hon. Henry E.J Stanley. London: The Hakluyt Society

Cartas de Affonso de Albuquerque: Seguidas de Documentos que as Elucidam, sob s Direccao de Raymundo Antonio de Bulhao Pato. V.I. Lisboa: Academia Real das

- Correa, Gaspar, *Lendas da India* (1864). V.4 Lisboa: Academia Real das Sciencias Couto, Dejanirah, *Hormuz under the Portuguese protectorate: some notes on the Maritime Economic Nets to India (Early 16th Century)* (2010). Edited by Ralph Kauz, Harraswitz Verlag, Weisbade,
- Dacmentos Arabicos: Para Historia Portugueaza, Copiados das Originaes da Torre de Tombo.* Por FR. Joao de Sousa. Lisboa: Academia Real DasSciencias
- Faria y Sovsa, Manvel, *A Asia Portuguesa* (1703). Lisboa: Bernardo da Costa
- Garcia, Jose Manuel, *Persian Gulf in the 16th-17th Centuries* (2002). Tehran: House of the Foreign Ministry
- HOBSON-JOBSON* (1903). by Col. Henry Yule and A.C. Bunell, New Editon edited by William Crooke.London
- Jean Aubin," *Le royaume d' Ormuz au debut du XVI Siecle*" in *Mare Luso-indicum*. (1973) V. II. Paris
- Portugal in the Sea of Oman, Religion and Politics: Research on Dacuments* (2015). Corpus 1, Parte 2. V.1-3. Edited by Abdulrahman Al-Salimi and Michael Jansen. Zurich. New York: Georg Olms Verlag
- Revisiting Hormuz: Portuguese Interactions in Persian Gulf Reigion in the Early Modern Period* (2008). Edited by Dejanirah Couto and Rui Manuel Loureiro, Harrassowitz Verlag, Weisbaden
- Salman, Mohammad Hameed, *Aspects of Portuguese Rule in [Persian]*
- Gulf:1521-1622, Summary of Thesis Submitted for PHD in History* (2004). The University of Hull Sciencias
- The Commentaries of The Great Afonso Dalboquerque: Second Viceroy of India . Translated from Portugues Edition of 1774* (1875) V.1. by Walter de Gray Brich. F.R.S.L. London: Hakluyt Society
- Tom Pires, *The Suma Oriental of Tom Pires and The Book of Francisco Rodrigues* (1944). V.1. edited by Armando Cortesao. London: The Hakluyt Society